

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ (Огляд сучасної історіографії)

На основі неупередженого, позбавленого ідеологічного тиску і догм, аналізу, вважаємо, що сучасний етап історіографії козацької старшини Гетьманщини розпочався після розпаду СРСР. Цей процес, як відомо, супроводжувався піднесенням українського національного відродження, включаючи і історичну науку. 1990-ті роки стали каталізатором дослідження історії України, особливо періоду Визвольної війни українського народу середини XVII ст., оскільки привнесли з собою демократичну розкутість думки, позбавили істориків радянських ідеологічних догматів. Актуальним проблемам дослідження історії українського козацтва присвячені праці Ю.Мицика, в яких вчений ставить завдання поглибленого вивчення елітарного прошарку Гетьманщини [1].

Значним кроком вперед в неупередженій оцінці розвитку вітчизняної історичної науки стали перші з часів незалежності навчальні посібники з історіографії України, авторами якого є В.В. Кравченко [2], В.П.Коцур та А.П. Коцур [3]. Світ побачила монографія В.В.Вашенка[4] і дещо пізніше майже одночасно дослідження С.Г. Водогики, І.І. Колесник, М.М. Вегеш і Л.В. Горват, А.Б. Іванко, К. Кондратюк [5]. Творчу спадщину Д. Дорошенка проаналізував В.М. Андреев [6], О.Оглоблина - І.Верба[7]. Більш уваги дослідники надають науковій спадщині П. Куліша[8]. Загалом стан сучасної історіографії за оцінками Є. Сахновського переживає етап смерті одних і народження інших методологічних підходів [9].

Головним здобутком історіографії в царині дослідження державотворення є монографія П.Г.Радько, в якій автору вдалося лише в певній мірі вичленити праці про роль козацької старшини [10].

Значний вплив на дослідження проблематики мала публікація українською перекладу фундаментального дослідження О.Оглоблина [11].

Сучасними оцінками і новими, часто критичними підходами до визначення перспектив історичної науки в Україні позначені праці А.В. Санцевича [12], Л.В. Таран [13], В.В. Головка [14], В.М. Матях [15]. Вони дають своєрідні орієнтири історикам і історіографам, які покликані здійснити сьогодні зважену і неупереджену оцінку нагромаджених знань з різних питань історії історичної науки, включаючи і проблему переосмислення загальних методологічних підходів до історій України, переоцінити те, що було напрацьовано в минулому, зокрема творчий доробок марксистської історіографії радянських часів.

Необхідно зазначити, що сучасний етап характеризується менш радикальним підходом до радянської історіографії. Полемічна гострота суджень та оцінок, властива для перших років демократизації та гласності, поступилася місцем уважному і виваженому аналізу історії радянської історичної науки. Заперечуються і наявні здобутки української історіографії в пострадянський період. Хоча варто пам'ятати, що тотальна об'єктивність, як ідеал історичного пізнання, неможлива. Тим більше, що в системі гуманітарних дисциплін історія завжди стоїть найближче до політики та ідеології. Прояв старих методологічних стереотипів, як відомо, не можна позбутися в одну мить. Але без сумніву, в умовах пострадянського розвитку України вітчизняні історики повертаються до істини як методологічного орієнтиру і мети наукового пізнання минулого, а сама істина, як втілення загально значимих інтересів, утверджується в історіографії. Відбуваються очевидні зрушення у співвідношення між політикою і історією в бік останньої і на користь обох.

Якраз в цей період з'являються перші спеціальні історіографічні роботи, об'єктом дослідження яких є література про українську козацьку старшину. До них в першу чергу віднесемо статтю О. Величко, у якій автор, розглядаючи проблеми становлення старшинського корпусу та джерела формування козацької старшини, виділяє роботи В. Кривошеї, констатує, що в них вперше зроблена спроба прив'язки старшинського

реєстру 1638 року до конкретних сотень. Загалом, - відзначає автор, - В. Кривошея наводить дані про 101 (не рахуючи реєстру 1638 р.) козацько-старшинський рід, представники якого займали старшинські посади) [16]. Дослідниця зібрала і систематизувала матеріали щодо історіографії окремих полків Гетьманщини, зазначивши, що загалом дослідницький процес щодо козацької старшини йде жваво і характеризується появою як значної кількості статей, так і монографічних досліджень [17].

Після публікації О. Величко з'явилися ще ряд досліджень козацької старшини, в яких дослідники певною мірою тор-калися історіографії даного питання. Так, зокрема, з'являється стаття Л.Фицик та І.Фицик, у якій автори звернулися до питання про українську національну еліту періоду Гетьманщини в сучасних історичних дослідженнях [18]. Сучасну історіографію козацької старшини більш детально розглянула Л.Фицик у окремій статті [19]. Дослідниця, характеризуючи зроблене дослідниками за останні роки, виділяє 3 основні напрями дослідження:

- 1) джерела формування козацької старшини;
- 2) на основі складених адміністративно-територіальних одиниць вивчення її персонального складу та генеалогії, майнового та соціального становища.
- 3) участь козацької старшини в державотворчих процесах.

До узагальнюючих робіт, що формують уявлення про основні процеси, які відбувалися в тогочасному українському суспільстві, зокрема у яких розглядаються джерела формування козацької старшини, дослідниця віднесла праці В.Кривошеї, В.Щербака, Н.Яковенко, Т.Яковлевої, В.Свер-бигуза, Т.Чухліба, Г.К.Швидько, В.Панашенко. Монографії останньої, присвячені проблемам становлення та розвитку української козацької держави та її інституцій, стали, на думку історіографа, вагомим внеском у вітчизняну історіографію. Була відзначена і поява значної кількості генеалогічних студій ряду дослідників, в основному на сторінках часопису «Сіверянський літопис», які стосуються козацько-старшинських родин Лівобережжя, у яких міститься великий потенціал для майбутніх досліджень [20].

Одним з найбільш плідних напрямків дослідження Л. Фицик вважає вивчення кількісного та якісного складу старшинської верстви. Значне місце в дослідженнях займають персоналії – видано монографії, є значна кількість публікацій в періодичній пресі, об'єктами в яких є гетьмани, представники генеральної старшини, полковники, сотники, (деякі нові підходи до вивчення старшинського корпусу гетьманської держави, на її думку, пропонує дослідник В. Кривошея у двотомній монографії «Національна Гетьманщини». Заслуговує на увагу позиція В. Кривошеї щодо класифікації груп козацької старшини. Звертається увага не лише на генеральну та полкову старшину, але й робиться спроба розпочати складання реєстру сотенної старшини.

Безсумнівним здобутком історика автор називає те, що він не ідеалізує козацьку старшину, а ретельно з'ясовує причини її успіхів і невдач, її нелегку еволюцію [21]. Проблема методології дослідження козацької старшини та аналіз методологічного інструментарію дослідників присвячена її окрема стаття [22].

Аналіз історичних праць про генеалогію та біографію старшини, написаних О. М. Лазаревським, міститься у статті А. Мельника та Л.Фицик [23]. Досить результативно йде процес дослідження персонального складу та генеалогії старшини. Стислий історіографічний огляд історіографії даної проблеми міститься у першій частині монографії В. Кривошеї «Національна еліта Гетьманщини». Серед перших дослідників даної проблематики дослідник називає праці М.Білозерського, О.Лазаревського, В.Модзалевського. Він вважає, що в дореволюційній історіографії найбільший вклад у розвиток генеалогії козацько – старшинських родин внесли Олександр Лазаревський і Вадим Модзалевський. Разом з тим ним відзначені праці українських дослідників 20-х рр. М.Слабченка про полк як адміністративну одиницю та В. Липинського про вихідців із шляхти у старшинському середовищі.

Аналізуючи доробок Л.Окиншевича, історик не обмежується лише констатацією того, що останній «вводив до наукового обігу значний фактичний матеріал, у багатьох місцях його доробків знаходимо імена козацьких старшини, яких раніш дослідники не згадували», а й вважає, що «Окиншевич вперше в українській історіографії присвятив спеціальне дослідження козацькій неурядовій старшині, розглянувши причини виникнення та еволюцію цієї категорії командного складу гетьманської адміністрації, хоча при аналізі багатьох сторін управління Гетьманщини автору не вдалося розрізнити і розвести різночасові і різнорівневі явища»[24].

С.Шамрая і М.Ткаченко дослідник вважає піонерами до-слідження історії окремих сотень, працю І.Крип'якевича розглядає як першу спробу складання реєстру полковників Гетьманщини за гетьмана Б.Хмельницького.

Окремо історик аналізує проблему генези козацької старшини в історичних дослідженнях. З цією метою історик по-рівнює погляди В.Щербака та Н.Лковенко про джерела формування нової генерації панівного класу, доповнюючи угруповання лідерів старшини новими іменами [25].

Н.Яковенко називає три групи старшини: реєстрова, ви-творена покаяченою шляхтою, вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян [26].

Помітною подією в історіографії проблеми стала поява монографії В.Кривошеї «Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків» (К., 2002), у якій в одному з розділів історик доповнив історіографічний аналіз публікацій про козацьку старшину. Порівняно з попереднім до-слідженням історіографічна частина значно обширна, налічує більшу кількість джерел. Історик робить висновок, що попри значну кількість публікацій стосовно персонального складу та генеалогії козацької старшини, проблема так і не стала об'єктом спеціального комплексного дослідження і, природно, для пошуковців зберігає чимало загадок і непроторених шляхів [27]. Історик звернув увагу на сучасні генеалогічні дослідження, які з'явилися на сторінках часописів «Київська старовина», «Сіверянський літопис», «Пам'ять століть», «Родовід», у матеріалах наукових конференцій Українського геральдичного товариства, щорічних генеалогічних конференцій Інституту історії НАН України. Він вважає, що на сучасному етапі слід проаналізувати надбання попередніх періодів, а історіографія розвитку української генеалогії вимагає спеціального дослідження, яке б дало глибокий аналіз досягнень, намітило пріоритетні проблеми і напрями досліджень [28]. Вклад представників цієї школи у дослідження проблем козацької старшини зробив В.Кривошея. Він відзначив, що В.Липинський «вперше населив гетьманський період української історії конкретними діючими особами» і продовжив, що «його монографії присвячені вихідцям із шляхти у старшинському середовищі» [29]. Було підраховано, що В.Липинський виявив у реєстрі 1649 р. 1324 покаячених шляхтичів, що склало 3,3 відсотки усього Війська Запорозького [30].

Дослідник зазначив, що І. Крип'якевич «дав схему порівняльного аналізу адміністративного устрою на протязі п'яти років з 1649 по 1654 рр., зробив першу спробу складання реєстру полковників Гетьманщини при Б. Хмельницькому» [31].

Історіографічні оцінки різноманітних аспектів діяльності старшини міститься у кандидатській дисертації О. Репана. Особлива увага історика до історіографії складу старшини, яка брала участь у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. [32].

До проблеми історіографії персонального складу та генеалогії козацької старшини Переяславського полку звертається у дисертаційному дослідженні І.Кривошея. Вона здійснила оцінку персоніфікації як стосовно окремих полків, так і на загальноукраїнському матеріалі в цілому у дореволюційній та радянській історіографії. Автор наголошує про важливість робіт і статей, у яких досліджувалася генеалогія окремих родин [33].

Аналіз літератури, що стосується козацтва Переяславського полку, зокрема його старшини, подає у своїй дисертації А. Іваненко, перший розділ якої присвячений

історіографії полку, аналізу стану наукових досліджень з даної проблеми та з'ясування характеру документальної бази, використаної при написанні роботи. Історик виділяє етапи та напрями дослідження історіографії полку і робить висновок, що проблема його військово-політичної історії Переяславського полку ще не стала предметом комплексного дослідження [34].

Дослідження з історії Переяславського полку дослідник умовно поділив на дві групи. Перша – праці загально історичного характеру, в яких при розробці концептуальних положень історії козацтва автори побіжно висвітлювали участь Переяславського полку у військово-політичних подіях XVII – XVIII ст., або ж зверталися до біографій представників козацької старшини полку. Друга – спеціальні дослідження, у яких безпосередньо йшлося про окремі аспекти функціонування Переяславського полку.

У розвитку історіографії Переяславського полку він не тільки умовно виділяє три етапи (I - початок XIX ст. – 30-ті роки XX ст.; II - середина 50-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.; III – з 90-х рр. XX ст. і до цього часу), підкресливши, що об'єктивне осмислення вказаної проблеми стало можливим лише на сучасному етапі розвитку історіографії, але й зупиняється на тому, як на цих етапах розглядалися проблеми персоніфікації командного складу полку, виділяє напрями дослідження: військово-біографічний, військово-територіальний та соціально-економічний. Дисертант вважає, що історики, ввівши до наукового обігу великий масив архівного матеріалу, створили сприятливі умови для роботи над персоніфікацією командного складу полку [35]. На значний історіографічний доробок попередників, який стосувався вивчення історії Переяславського полку, вказують у нарисі з історії Київщини козацьких часів дослідники П.Аброскін, В.Кривошея та О.Стасенко [36].

Теоретичні напрацювання соціально-гуманітарних дисциплін дозволяють сучасним історикам зосередитися на нових аспектах життєдіяльності еліти, у т. ч. й на такому прояві її духовності, який сьогодні дістав назву «політична культури». До історіографії її політичної культури як еліти тогочасного українського суспільства звертається у монографії О.Струкевич. У першому розділі під назвою «Історіографія проблеми» вчений зупиняється на аналізі основних етапів, напрямів та підходів до вивчення історії української еліти середини XVII - кінця XVIII ст. Він вважає, що за умов новітнього відновлення держави перед темою української еліти впали всі ідеологічні та великодержавні перешкоди, а її вивчення набуває все більшої актуальності [37]. Серед дослідників, що вивчають історію України–Гетьманщини, першими хто звернувся до теми політичної культури, історик називає З.Когуга та П.Саса. Слід зазначити, що крім праць, присвячених питанням політичної культури старшинської еліти, акцентується увага на спеціальних дослідженнях, що тісно примикають до питань орієнтації на політичну систему суспільства в цілому (праці В. та В. Степанкова) [38].

Грунтовний аналіз літератури щодо політичної діяльності еліти козацької України на міжнародній арені, зокрема з Річчю Посполитою та Російською державою в середини XVII ст. подає в монографії, а пізніше – докторській дисертації В. Горобця [39]. Праця відзначається високим рівнем інформативності. Її автор виклав власне бачення проблем української історіографії, зокрема діаспорної. Найбільш продуктивно, на думку дослідника, при дослідженні козацької старшини, державницькі концепції В.Липинського, розвинув О.Оглоблін. Вчений вважає, що сучасна зарубіжна україніка, якою займаються переважно представники української діаспори, так само, як і історична наука в Україні, відштовхується від концепції В.Липинського. Щоправда, в науковому пошуку діаспорних дослідників більш актуалізованою нині є не державницький, а елітаристський зріз наукової спадщини вченого, що вповні відповідає напрямку розвитку сучасної історіографії. Аналізу історіографії проблеми й огляду використаних джерел у книзі та дисертаційному дослідженні присвячено весь перший розділ, який розпочинається з розгляду праць сучасників революційних подій середини XVII ст. Досить ґрунтовно В.Горобець охарактеризував «літературу канцеляристів» або так звані «козацько-

старшинські літописи». Далі, хоча дещо описово оцінено доробок української, польської та російської історіографії XIX - середини XX й останніх десятиліть XX ст. Досить прискіпливо автор здійснив огляд використаної джерельної бази. У процесі опрацювання великого масиву наративних джерел, ним здійснено значну пошукову роботу в архівосховищах Варшави, Кракова та Москви.

Зрозуміло, що висвітлюючи історіографію, представлену багатьма школами і напрямами, дуже важко дотриматися цілковитої об'єктивності, хоч автор і намагався це зробити. В історіографічному огляді доцільно було б згадати праці М.Марченка, В.Панашенко, проаналізувати думки О.Субтельного, представлені в його книзі «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.» (К.,1994) в аспекті характеристики елітаристських намагань козацької старшини ставлення до цього процесу сусідніх монархів – протекторів.

Історіографія проблеми інтеграції української еліти до політико – адміністративних структур Російської імперії у першій третині XIX розглядається у кандидатській дисертації Б.Галя. Дослідження елітарних груп українського суспільства він вважає найбільш пріоритетним у останньому десятиріччі. Концентрація дослідницької уваги на питаннях політичної історії України має заповнити вакуум у цій галузі після більш як півстолітнього превалювання соціально — економічних студій. Історик намагався дати оцінку внеску представників української діаспори в розробку даного питання, порівняти ступінь його вивчення у різні історіографічні періоди. Історик поділив вивчення питання на три основні великі етапи: 1) XIX - кінець 20-х рр. XX ст. (створення узагальнюючих праць, накопичення джерельної бази); 2) 30 - 80-ті рр. XX ст. (практичне припинення історичних студій); 3) з 80-х рр. XX ст. (знайомство з історіографічною традицією у повному обсязі і подальша розробка намічених дослідницьких проблем) [40].

Грунтовний огляд літератури про початковий етап Руїни і зовнішню політику України кінця 50- х рр. XVII ст. у вступі кандидатській дисертації подає на початку 90-х років російська дослідниця ТЛковлева [41]. Значне місце у роботі місце у роботі зайняв аналіз праць, пов'язаних з вивченням праць про козацьку старшину після Б. Хмельницького, які гак і залишилися на той час «білою плямою» в історіографії.

Продовжила вивчення старшини періоду Руїни Т.Яковлева у монографії «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни» (К., 1998), окремих розділ якої був присвячений історіографії. Автор дає коротку характеристику праць і концепцій вчених, які вважає значним внеском у розробку проблеми Руїни [42].

Найбільша кількість історіографічних публікацій стосуються особи гетьмана Б. Хмельницького. У збірниках наукових праць до 400-річчя від дня народження великого гетьмана у 1995 та 1996 рр. було опубліковано ряд статей, серед яких відзначимо насамперед статті Ю.Пінчука, у яких автор подає щасну концепцію наукового внеску М.Костомарова у висвітленні постаті гетьмана – крізь призму інтересів не лише провідної верстви (еліти), а цілого народу [43], та статті І.Мельника про оцінку державницької діяльності Б.Хмельницького М.О.Максимовичем [44], М.Грушевським та В.Липинським [45]. Автор порівнює погляди вчених, часто протилежні, які визначалися різними історіофілософськими підходами до національного процесу, щоб мати «повніше явлення про великого гетьмана та його роль у творенні козацько-гетьманської держави» [46]. Симпатії історика на боці В. Липинського, головною ідеєю якого було «утвердження визначальної ролі старшинсько-шляхетської, національної еліти в процесі державотворення» [47]. Пізніше з'явився навчальний посібник І.Мельника про оцінку гетьмана у вітчизняній історіографії, у якій значна увага приділялася огляду історіографічних праць [48].

Заслугує на увагу стаття К.Кондратюка, у якій автор аналізує часто розбіжні погляди українських вчених різних періодів щодо діяльності Б.Хмельницького як

державного діяча та політика. Недоліком роботи є те, що історик не дає посилань на використані джерела та літературу [49].

Об'єктивну оцінку наукових праць М.С.Грушевського про політичну та військову діяльність гетьмана намагався дати О.Гуржій [50]. Історик не погоджується з тим, що у вітчизняній історіографії історик, як правило, приписували недооцінку чи навіть засудження діяльності гетьмана і фахово доводить, що останній в цілому не засуджував політичну і військову діяльність гетьмана, визнавав за ним талант великого державотворця [51]. 1

Вагомий внесок у дослідження історіографії праць про Б.Хмельницького зробили представники української діаспори, зокрема Б.Крупницький [52] та Я.Пеленський [53]. Хоча студії цих дослідників охоплюють невелике коло праць, але в них автори виступають за переоцінку історіографічної спадщини Великого гетьмана, пропонують нові напрями дослідження. Важливим є те, що вони підкреслюють вагомий внесок у розвиток вітчизняної історіографії В.Липинського, який започаткував новий напрям історичних досліджень – державницьку школу.

Державотворчу діяльність Богдана Хмельницького в історіографічній спадщині західної діаспори вивчав В.Гром [54], Цікавою є стаття польського історика В.Серчика в журналі «Розбудова держави», у якій розглядається концепція В.Липинського про роль шляхти у створенні Гетьманщини [55].

Постать Богдана Хмельницького в історико – політичній концепції В'ячеслава Липинського через призму державницької школи вивчали Г.Папакін [56] та В.Скоблик [57]. Останній, зокрема, вдало співставляє погляди В.Липинського та А.Тойнбі у контексті міжцивілізаційних стосунків.

Певний інтерес становить стаття М.Гордієнка про політологічну концепцію В.Липинського, у якій розглядався аналіз причин занепаду української державності за часів Хмельниччини [58].

У збірнику, присвяченому імені історика, В.Собчук [59] та С. Трубочанінов [60] з державницьких позицій аналізують працю дослідника «Україна на переломі», у якій розглядається історія шляхти, яка стала однією з головних дійсних осіб у будівництві Української козацької держави.

У тому ж збірнику державницьку концепцію історика щодо висвітлення національної аристократії Гетьманщини розглядають Я.Пеленський [61], Я.Федорук [62].

Поступом на шляху дослідження історіографії козацької старшини стала монографія Н.Савчук [63], у передмові до якої дано огляд надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії стосовно постаті гетьмана Ю.Хмельницького. Дослідниця констатує, що спроби уряду Ю.Хмельницького розширити рамки української автономії були досліджені попередніми дослідниками лише частково, фрагментарно розглянуто і проблеми функціонування органів державної влади (та старшинську раду, гетьманат, уряд) та встановлення за гетьманування Ю.Хмельницького олігархічно-республіканської форми правління. «Практично з поля зору істориків випали питання соціально-економічної політики уряду Ю.Хмельницького та його зближення з Кримським ханством», - вважає Н.Савчук, і таким чином, «існує потреба комплексного вивчення внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Української держави» [64].

Оцінку стану вивчення гетьманства Павла Тетері в українській історичній науці дає у першому розділі кандидатської дисертації [65] та окремій статті [66] В.Газін.

Одними з найбільш численних є історіографічні публікації про особу гетьмана І.Мазепи. Об'єктивну оцінку праць М.І.Костомарова про І.Мазепу намагається дати Ю.Пінчук у фундаментальній монографії «Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885» (К., 1992) [67]. Працю М.І.Костомарова «Мазепа» він вважає першим науковим фундаментальним твором на цю тему в світовій історіографії, який пробудив такі пристрасті, що вгамовуються ось уже понад 100 років [68]. Автор монографії звернув

значну увагу на історичні школи, які репрезентували постать І.Мазепи – офіційну та українську, аналізує їх концепції, підходи істориків, як безкомпромісні, так і оригінальні.

Серед історіографічних праць про Мазепу слід назвати статтю С.Клопота у «Сіверянському літописі», в якій історик аналізує погляди російського історика С. Соловйова на походження та внутрішню політику гетьмана з позицій сучасної історичної науки та історіософії, розглядає позитивні моменти і протиріччя його концепції, оцінює його внесок в розробку проблеми [69]. Історик вважає, що дослідження гетьманування І.Мазепи, здійснене С. Соловйовим, є одним з найбільш ґрунтовних з усієї російської дореволюційної історіографії, так як з цілого кола питань останній відхилився від панівної офіційної оцінки його діяльності. «С.Соловйов у своїй концепції І.Мазепи запропонував новий і більш прогресивний аналітичний підхід, характерними рисами якого є критичне ставлення до джерельної бази, аналіз та осмислення фактів, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та процесами», – вважає історик [70]. Змальована автором статті концепція Соловйова є державницькою за змістом і романтичною за методологією обґрунтування. Умовно її можна назвати концепцією «гетьмана-реформатора анархічної держави».

Новий підхід до оцінки І.Мазепи, запропонований Ф.М.Уманцем у монографії «Гетьман Мазепа» подає В.Половець у тому ж публіцистичному виданні [71]. Він вважає, що автор відмовився від традиційних оцінок російської офіційної історіографії і на доступних йому українських джерелах започаткувати нову, принципово відмінну від існуючої до нього, оцінку діяльності опального гетьмана [72].

Як пише С.О.Павленко, автор монографії «Міф про Мазепу», розвідка Ф.М.Уманця стала «першим значним дослідженням, яке вступило в дискусію з висновками М.Костомарова та його попередників» [73]. Нараз, С.Павленко подав історіографічний огляд про старшину за гетьмана І.Мазепи. Дослідник вказує, що «Дослідження М.Костомарова «Мазепинці», опубліковане 1884 р., стало першою узагальнюючою працею, присвяченою висвітленню діяльності соратників гетьмана», а Монографія О.Субтельного «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.», що 1981 р. побачила світ в англomовному варіанті, а у 1994 р. була перевидана українською мовою, і є найзначнішою післякостомарівською працею, присвяченою участі старшини в повстанні 1708 р.» [74].

Попередньо з таких самих позицій аналізував оцінку І.Мазепи в радянській історіографії і дослідник діаспори П.Феденко [75].

Гетьману І.Скоропадському присвятив дисертаційне дослідження О.Гуржій [76]. У першому розділі досить повно висвітлена історіографія питання дано огляд літератури. Вказана праця, з одного боку, є узагальненням усього величезного матеріалу, що його опрацював історик проти багатьох років, а з іншого боку маємо здебільшого цілком новий матеріал, нові підходи і творчі міркування. Крім того вчений опублікував окремо дві статті, у яких аналізувалася постать гетьмана у вітчизняній та зарубіжній історіографії [77].

Історіографічну роботу оглядово-аналітичного плану, у якій розглядалася постать гетьмана Д.Апостола в оцінці істориків XIX ст., представила О. Ковальчук [78].

Існують також історіографічні праці, що стосуються механізму реалізації старшиною політичної влади в Гетьманщині. Так, зокрема, погляди відомого історика українського права Л. Окиншевича на функціонування владних структур в українській козацькій державі вивчав С.Водотика. В першу чергу йдеться про докладну двотомну роботу Л. Окиншевича «Центральні установи України – Гетьманщини XVII – XVIII ст.», монографічні студії «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII - XVIII ст.», «Рада старшинська на Гетьманщині» тощо. Дослідник вважає, що з сучасної точки зору оцінки останнім механізму реалізації політичної влади в Гетьманщині не є бездоганними, але це аж ніяк не применшує їх вагомості для подальшого розвитку досліджень над проблемами державного устрою Гетьманщини [79].

Дослідження елітних груп українського суспільства належить в останнє десятиріччя до пріоритетних проблем української історіографії. Концентрація дослідницької уваги на питаннях політичної історії України має заповнити вакуум у цій галузі після більш як півстолітнього превалювання соціально-економічних студій. Постановці проблем, пов'язаних з історією, особливостями та механізмами рекрутування елітних груп, сприяє авторитет окремих науковців минулого та нашої доби, що плідно працювали на ниві елітології.

До відповідної проблематики, зокрема до історіографії основних процесів та особливостей інтеграції регіональної еліти XVIII - першої третини XIX ст. до владних органів Російської імперії звертається у дисертаційному дослідженні Б.Галь [80]. У першому розділі дисертації «Історіографія проблеми та огляд джерел» він виділяє три етапи, через які пройшло висвітлення даного питання – від узагальнюючих праць кінця XIX ст. до знайомства з історіографічною традицією у повному обсязі та подальшою розробкою проблеми, починаючи з 80-х рр. XX ст. Чільне місце в аналізі історіографічної спадщини істориків, у роботі займають праці представників української діаспори.

Слід зазначити, що історія українського шляхетства довгий час знаходилася на маргінезі вітчизняної історіографії. Це, між іншим, унеможливлювало адекватне відтворення минувшини, об'єктивне вивчення процесу державотворення. Поза увагою дослідників залишилося чимало проблем, які ще досі є «білою плямою» в історії української аристократії. Зокрема це стосується замкової, або околичної шляхти. Лише в незалежній Україні стала можливою поява праць, у яких дослідники в певній мірі вивчали літературу даного питання.

Проблемам з'ясування концепцій та підходів українських вчених середини XIX – XX ст. до проблем українського державного будівництва у 1648 – 1657 рр. присвячена кандидатська дисертація І.Поліщук [81]. Відповідно до нашої проблеми, важливе значення має те, що дослідниця детально зупинилася на історіографії соціально-економічної політики гетьманського уряду та створенні старшиною державної організації. Заслугою дисертації є те, що в ній авторка подає огляд попередньої літератури та наводить думки інших вчених, які займалися дослідженням цієї проблеми, великий обсяг використаної літератури. Однак, недоліком її праці є переважно описовий стиль.

Важливе значення мають в сучасних умовах праці, у яких розглядався доробок дослідників української діаспори у вивченні української аристократії періоду Гетьманщини. Серед них слід назвати дисертаційні дослідження О.Яся про державницьку традицію в українській зарубіжній історичній науці 1945 - 1991 рр.[82] та І.Верби про внесок О.Оглоблина в українську історіографію 1920 - 1940-х рр. [83]. В них дослідники звернулися до впливу національно-державницької ідеї на український науковий процес на теренах діаспори.

І. Верба, крім того, опублікував окрему статтю, у якій більш детально вивчав наукову спадщину О.Оглоблина про українських аристократів-державотворців XVII ст. [84]. Державницький напрям та його інтелектуальна спадщина окремо досліджувалася О. Ясем [85].

Українські дослідження на еміграції завжди залишалися гілкою загально-української науки і були тісно пов'язані зі станом розвитку історичних досліджень в Україні. У зв'язку з цим велике значення мають публікації, в яких підтверджувалося їх значення у розвитку вітчизняної історіографії. Серед них слід назвати статті О.Дмитрієнко та О.Яся про публікації в часописі «Рід та знамено» [86], Г.Швидко [87] та Я.Калакури [88] про висвітлення окремих сторін історії Гетьманщини на сторінках історіографічного журналу української діаспори «Український історик», В.Батюк про українську державність напередодні та в роки визвольної війни 1648 - 1654 рр. в працях дослідників із західної діаспори [89].

На їх сторінках дослідники з України захищали і розвивали концепцію українського національного будівництва. Особливо велика роль відводилася історикам і

правознавцям Українського вільного університету в Мюнхені, зокрема професорам О.Оглоблину, Н.Полонській-Василенко, Л.Окиншевичу, Б.Крупницькому та ін.

Велике значення мають роботи В.Смолія і В.Степанкова [90], Н.Яковенко [91] як загальнометодологічні, що дали нову концепцію історії української еліти козацького періоду.

Із зарубіжної історіографії варто відзначити статтю З.Когути «Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650 - 1830)», в якій він ставить таке методологічне завдання дослідникам козацької старшини: «В цілому увагу соціального історика традиційних еліт привертає насамперед поєднання статусу, багатства та влади. Крім того, його цікавить: як регулюється доступ до еліти; чи створює еліта особливий стиль життя; як розвиваються її погляди, в тому числі політичні» [92]. На перше місце він висуває працю О.Єфіменко. Вона, на його думку, «авторка єдиної загальної праці на цю тему («Малорусское дворянство и его судьба»), стверджувала що після революції Хмельницького старий лад було знищено, а українське суспільство не знало нерівності, проте черва кілька поколінь козацька еліта спромоглася узурпувати соціально-економічну позицію, що колись належала польській шляхті. Єфіменко звинувачувала українську еліту в зраді всіх політичних ідеалів, тобто української автономії, заради закріпачення народних мас» [93]. Д.Міллер прийшов «до схожих висновків», «ту саму позицію поділяв» О.Лазаревський [94].

Оцінюючи праці В.Липинського, дослідник називає їх революцією у дослідженнях старшини, вказуючи, що той «уперше виявив, що значна кількість шляхти приєдналася до Хмельницького і що Хмельниччина не зруйнувала старого ладу цілковито» [95]. Крім В.Липинського дослідник відзначає О.Оглоблину, «який багато зробив для визначення різних опозиційних кіл і віднайшов чимало біографічних відомостей про багатьох представників еліти» [96].

Характеризуючи праці радянських вчених, З.Когут стверджує: «Весь їхній внесок у вивчення цієї тематики обмежується деякими деталями стосовно козацьких і селянських повстань» [97]. Узагальнюючи досягнення попередніх досліджень він пише: «Аристократів цікавили лише статус, для народників і советських істориків головним було багатство, а історики державницької школи переймалися самим лише політичним життям» [98]. В цілому автор приходять до висновку, що «хоча існують чисельні студії, присвячені різним аспектам, немає єдиного повного дослідження, котре синтезувало б розвиток еліти протягом усього періоду» і продовжував «жодна праця не може охопити проблему у всіх вимірах» [99]. Він відзначає той факт, що «дослідження Сергія Іваницького-Василенка та Лева Окиншевича довели, що значна частина шляхти не тільки зберіглася, але і процвітала в Гетьманщині» [100].

Нещодавно з'явилося два томи «Української історичної енциклопедії». Стосовно досліджуваної проблематики маємо статті В.В.Панашенко про козацькі полки з переліком головних їх полковників. В.В.Томазов, В.В.Панашенко, Р.М.Лякіна, Ю.А.Мицик дещо розширили коло родовідних козацької старшини. В.В.Панашенко, О.К.Струкевич, О.І.Путро, Ю.А.Мицик узагальнили інформацію щодо центральних установ та генеральні уряди в Гетьманщині, про сотенні – В.М.Горобець. П.М.Сас, Ю.А.Мицик, Я.І.Дзира, В.М.Горобець стали авторами біографічних довідок більш широкого кола козацьких ватажків.

Новим підходом є формулювання назви статті П.М.Саса «Габ'янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва» [101], оцінка ролі старшини в «Громадянських війнах в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х років» В. Горобцем: «неадекватне реаліям економічного життя збагачення нової правлячої еліти й посилення її станового...егоїзму; нехтування козацькою старшиною соціально-економічними інтересами рядових козаків, селянства й міщанства; відсутністю у суспільстві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-економічних відносин і форми політичного устрою Української козацької держави» [102]. На жаль

продовжуються оцінки «селянсько-козацьких повстань» [103] проти старшини, опираючись на конструкції попередніх робіт В.Дядиченка [104].

З урахуванням сказаного, на нашу думку, можна виділити два основні етапи у студіюванні названої проблеми. Перший з них припадає на першу половину XIX – кінець 80-х рр. XX ст. Другий, сучасний етап історіографії козацької старшини розпочався після проголошення незалежності. Але це не означає абсолютизації запропонованої періодизації чи заперечення можливості її уточнення.

Отже, витoki історіографічного аналізу знаходяться у першій половині XIX ст. До кінця 1990-х рр. нагромаджено значну кількість різноманітних за характером і змістом історіографічних досліджень, які так чи інакше примикають до обраної теми або частково розкривають її. Їх можна об'єднати в такі п'ять груп: узагальнюючі видання з історіографії України, видані у різні часи; загальні роботи, присвячені історіографії старшини; історіографічна література про персональний склад старшини; публікації, в яких здійснюється аналіз історичних поглядів та концепцій істориків про старшину; література, присвячена теоретичним та методологічним проблемам української історіографії.

Предметом дисертаційної розробки стали наукові до-слідження, опубліковані та рукописні книги, брошури, статті, матеріали наукових конференцій. Першочергове значення надається монографіям як пріоритетному носію розвитку науки [105].

Враховуючи синтезний характер навчальних підручників вони аналізується в пропонованій дисертації як апробовані висновки на конкретному етапі розвитку науки. Під таким же зором використані статті в спеціалізованих енциклопедіях та довідниках. Документальні джерела, в першу чергу державних і партійних установ, використані як фактор значного впливу на історіографічний процес. При аналізі джерельної бази конкретно-історичних досліджень використання документальних джерел дозволило розкрити масштаби її використання та можливі резерви.

Аналіз наявної історіографічної літератури дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, переважна її частина підготовлена в дореволюційний період та радянські часи, тому і оцінка нагромаджених знань здійснювалася в цих працях на основі відповідних методологічних підходів і установок, що панували в той час у науці. Останні, як відомо, перетворювали історіографію в прислужницю офіційної політики та ідеології. А неупереджена і узагальнююча історіографічна переоцінка напрацьованого науковцями матеріалу розпочалася в Україні лише на початку 1990-х рр. після розпаду СРСР.

По-друге, кількість досліджень, присвячених історіографії старшини в цілому чи окремих напрямів її дослідження досить незначна. Вони лише побіжно є предметом історіографічної оцінки в деяких дисертаційних дослідженнях та інших роботах, які з'явилися в основному, лише останнім часом.

По-третє, поки що відсутня спеціальна ґрунтовна праця з історіографії української козацької старшини, а сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки, який позначений якісними змінами і зрушеннями, постійно вимагає її підготовки.

Аналіз історіографічних джерел дозволив з'ясувати основні етапи, виокремивши п'ять періодів в розробці проблеми. Під час першого періоду (початок XIX – 1917 р.) вийшли з друку перші публікації. В роки другого періоду (1917 - початок 30-х рр.), коли партійний контроль над історичною наукою ще був слабкий, допускався плюралізм думок щодо природи козацької старшини. Третій період, що охоплює початок 1930-х – першу половину 50-х років, характеризується поглибленням класового підходу радянських авторів, утвердженням терміну «селянсько-козацького» війська через класовий підхід з явним пріоритетом першого, пануванням догматизму, замовчуванням і перекрученням фактів. Яскравою с, навіть, назва етапі, яку написав В.Шутой – «Зрада Мазепи» [106]. Так, у підручнику для історичних факультетів вузів СРСР під редакцією академіка М.В.Нечкіної стосовно України досліджуваного періоду рекомендувалися лише дві праці – О.Єфименко «Історія України та її народу» [107] і В. Барвінського «Селяни в Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст.» [108], тим паче, що на думку авторів

«буржуазно-націоналістична» позиція М.Грушевського «не дозволила йому дати належне розкриття внутрішньої природи» [109] боротьби українського народу.

Досліджувати різні аспекти проблеми без ідеологічного тиску мали можливість лише зарубіжні історики.

Після проголошення державної незалежності України у вітчизняній історіографії відновлюється процес для об'єктивного і неупередженого відтворення правдивої історії української козацької старшини. Що стосується вчених діаспори і зарубіжжя, то на відміну від радянських істориків, вони об'єктивніше аналізували комплекс питань історії козацької старшини, але в їх розпорядженні було мало документальних матеріалів, що наклало відбиток на проблематику досліджень.

Література

1. Мицик Ю.А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // КС. - 1992. - №3. - С. 2 - 6; Його ж. "Білі плями" з історії України XIV - XVIII ст.// Проблеми української історичної медієвістики.- К.: Наук, думка, 1990. - С.53 - 57.
2. Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків: Основа, 1996. - 376 с.;
3. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посібник / Коцур АЛТ, Коцур В.П., Павко А.І. - К, 1996. - 127с.
4. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX - початку XX ст.. (М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський). - Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. - 140 с.
5. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки 1920-х років. К. - Херсон: Інститут історії України НАН України, 1998. - 172 с. 6. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). - К.: Генеза, 2000. - 256 с. ; Вегеш М.М., Горват Л.В, Українська історична наука в середині XIX — на початку XXI ст, — Ужгород, 2000. - 135 с.; Іванко А.Б. Історики України XIX — XX ст. (нарис історіографії). - Кіровоград, 2001. - 382 с.; Кондратюк К. Українська історіографія XIX — початку XX ст.: основні напрями і концепції. - Львів, 2002. - 242 с.
6. Андрєєв В.М. Проблеми історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. — Запоріжжя, 1997.
7. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. - К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1999. - 384 с.
8. Творчі та ідейні шукання П.О.Куліша в контексті сьогодення. Зб. наук.праць. - К., 2000. - 223 с.
9. Сахновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина // Український історик. - 2001. - Ч. 1-4. - С. 118-134.
10. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX — XX ст.: концепції, ідеї, реалії. - К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1990. - 386 с.
11. Оглоблин О. Українська історіографія . 1917 — 1956: Переклад з англ. - К., 2003. - 250 с.
12. Санцевич А. В. Теоретичні проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства // УІЖ. - 1994. - №5.
13. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. - 1998. - №5. - С.30 - 39; 1999. - № 1. - С.91.
14. Головка В. В. Криза української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст. — Автореферат дис.
15. Матях В.М. Українсько-російські відносини другої половини XVII — XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // УІЖ. - 2003. - № 6. - С.110 - 118; 2004. - № 1. С.81 - 87.

16. Величко О.В. Українська козацька старшина: актуальні питання сучасної історіографії // Україна вчора, сьогодні, завтра. К., 1999. - С. 17.
17. Там само. - С. 23.
18. Фицик Л.А., Фицик І.Д. До питання про українську національну еліту в сучасних історичних дослідженнях // «Десять років незалежності України: шляхами державотворення». Матеріали міжвузівської наук.-практ. конференції. - К., 2001. - С.44-47.
19. Фицик Л.А. Деякі питання сучасної історіографії української козацької старшини // Студії з історії Степової України. - Вил. 1. - Запоріжжя, 2003. - С.81-87.
20. Там само. - С. 81.
21. Там само, С. 82.
22. Фицик Л.А. Українська козацька старшина: проблеми методології дослідження // Проблеми суспільно-політичних, гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін в аграрному вузі: 36. наук, праць. - Вип. 1. - Умань, 2004. - С.3-5.
23. Мельник А., Фицик Л., М. Лазаревський - біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С.51-55.
24. Кривошея В.В. Національна еліта гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1649 - 1782 рр. - К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. -Ч.І. - С. 18-19.
25. Там само, С. 19-20.
26. Яковенко Я. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. - К., 2005. -С.363.
27. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. - К.: Стилос, 2002. - С.50-51.
28. Там само. - С.4.
29. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. - Ч. І. - С. 19.
30. Кривошея В.В. - С 77.
31. Кривошея В.В. Там само. - С. 19.
32. Репан О.А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735 - 1739 рр. - дис. канд....07.00.01.. Дніпропетровськ, 2003. - 245 с.
33. Кривошея І.І. Дис... - С. 14.
34. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр.. XVII - кінець XVIII ст.) Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд.. істор. наук.: 20.02.22. - К., 2003. - С. 7.
35. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно - політичній системі України (20-ті рр. XVII - XVIII ст.). -Автореф. дис.... канд.іст. - К., 2003. - С. 4 -6.
36. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди, і долі. - К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. - С.3.
37. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України- Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). - К.: Інститут історії України, 2002. - С. 7.
38. Там само. - С. 54.
39. Горобець В.М. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654 - 1665). - Дис. докт.... іст. наук. 07.00.02. - К., 2002.
40. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII - першій половині XIX ст.: 07.00.01. -Дис. ...канд. іст. наук. 07.00.01. - Дніпропетровськ, 2000.
41. Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: Социально — политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века...) -Дис. канд....
42. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. - К.: Основи, 1998. - 447 с.

- 43.Лінчук Ю. Постать Богдана Хмельницького у творчості М.І. Костомарова // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. - С. 167 - 184; Його ж: Богдан Хмельницький в оцінці М. І.Костомарова // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 – 25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С. 156-160.
44. Мельник Л.Г. Гетьман Богдан Хмельницький та його державницька діяльність в оцінці М.О. Максимовича // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції. Присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 – 25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С.172-175.
45. Мельник Л. Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М.Грушевського і В.Липинського (порівняльний аналіз) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.185-200.
46. Там само. – С. 185.
47. Там само. – С. 199.
48. Мельник Л.Г. Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії. Навчальний посібник. – К.: РВУ «Київський університет», 1997. – 72 с.
49. Кондратюк К.К. Постать Богдана Хмельницького у вітчизняній історіографії // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана (Київ, 24 – 25 жовтня 1995 р.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С. 160-163.
50. Гуржій О.І. Політична та військова діяльність Богдана Хмельницького в оцінці М. С. Грушевського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 - 25 жовтня 1995 р.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С. 164-166.
51. Там само. – С. 165.
52. Крупницький Б. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії// КС. - 1995. - № 6. – С. 31-35.
53. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // УІЖ. - 1992. - №2. - С.139-141.
54. Гром В. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького в історіографічній спадщині західної діаспори // Україна: ретроспектива і перспектива: Збірник наукових праць / Ред. кол. Цибульський та ін. - К., 1999. - С.33-42.
55. Серчик В. Політичні та історичні концепції В'ячеслава Липинського // РД. - 1992. - № 2. - С.44 - 48.
56. Папакін Г. Постать Богдана Хмельницького в історико- політичній концепції Вячеслава Липинського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24 – 25 жовтня 1995 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. - С. 184-188.
57. Скоблик В. Деякі проблеми історії України у контексті міжцивілізаційних відносин (за працями В. Липинського і А. Тойнбі) // Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю українського історичного товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996. – Мукачево.: Елара. - С.56-68.
58. Гордієнко М. Хліборобсько - класократичні орієнтації В'ячеслава Липинського у контексті сучасності // РД. - 1998. – № 7 – 8. - С.117–126.

59. Собчук В. Шляхта Волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року / В'ячеслав Липинський. Історико- політологічна спадщина і сучасна Україна / ред. Я. Пеленський. - К. - Філадельфія, 1994. - С.201-213.
60. Трубчанінов С. В'ячеслав Липинський про подільську шляхту XVII ст. // Там само. - С.224-227.
61. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // Там само. - С. 15-29.
62. Федорук Я. Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського // Там само. - С.228-231.
63. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2001. - С.236.
64. Там само. - С. 31.
65. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663 - 1665 рр.), - К., 2001. - 20 с.
66. Газін В.В. Постать гетьмана Павла Тетері (1663 – 1665 рр.) в українській історіографії // Наукові праці Кам'янець- Подільського педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р. - Кам'янець- Подільський: Оіюм, 2001. - Т. 7. - С. 172-179.
67. Пінчук ЮА. Микола Іванович Костомаров. 1817 - 1885. - К.: Наук, думка. - 1992. -232с.
68. Там само, С.188.
69. Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи концепції С. Соловйова // СЛ. - 1999.- № 5 - Є. 75-81.
70. Там само. - С. 77.
71. Половець В. Федір Михайлович Уманець: громадська наукова діяльність (1841-1918) // СЛ. - 2000. - №1. - С. 97-12.
72. Там само. - С. 101.
73. Павленко С.О. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 6.
74. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники прибічники. - К., 2004. - С. 10, 11.
75. Fedenko P. Hetman Mazepa in Soviet Historiography //Ukrainian Reuier. - 1960. - Uol. IX. - P. 6-18.
76. Гуржій О.І. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 /НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 32 с.
77. Гуржій О. Постать гетьмана І. Скоропадського у вітчизняній історіографії // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26-27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / Упорядник і редактор Катренко А.М. – К., 1999. – С. 240-243; Його ж: Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних та зарубіжних істориків // Україна в Центральній – Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. 104. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. - С. 386-396.
78. Ковальчук О. О. Гетьман Д. Апостол і його доба в оцінці істориків XIX ст. – Ніжин: Просвіта, 1996. – 20 с.
79. Водотика С.Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л.О.Окиншевича // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1994. – С. 158–162.
80. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико- адміністративних структур Російської імперії у XVIII — першій третині XIXст.– Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.
81. Поліщук І.І. Формування української держави у 1648 — 1657 рр. (історіографія проблеми). Дис. ... канд.іст.наук – К., 1995. - 239 с.

83. Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945 – 1991 рр.: Автореф. дис...канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 19 с.
84. Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920 – 1940-х рр. Автореф. ... докт. іст. наук. – К., 2000.
85. Верба І. Українську аристократи-державотворці XVII ст. в науковому доробку Олександра Оглоблина // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України (Матеріали міжнародної науково-освітньої конференції «Національна еліта та інтелектуальний потенціал України») – Львів, 1996. – С. 267-268.
86. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. - 1999. - Вил. 7. - С. 286-313.
87. Дмитрієнко М., Ясь О. Часопис «Рід і знамено» та його внесок у розвиток української еміграційної історіографії // Бібліографічний вісник. – 1997. – №1. – С.32-37.
88. Швидко Т. Історія Гетьманщини XVII — XVIII ст. у висвітленні «Українського історика» // Український історик, 1990. – Т. XXVII. - Ч.1-4 (104-107). - С.128-137; 1991. - Т. XXVIII. - Ч.1-2 (108-109). - С.133-134.
89. Калакура Г. Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи. - Український історик. - 1994. - Т. XXXI. - 4.1-4. . - С.11–14.
90. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648 – 1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // УІЖ. - 1993. - № 1. - С.50-56. Воронов В.І. Науковий доробок О. М. Лазаревською в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.
91. Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К.: Інститут історії АН України. – 1992; їх же: Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997; їх же: Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / НАН України; Інститут історії України. – К.: 1999. – 107 с.; Степанков В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету в середині XVII ст. Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – Київ – Черкаси, 1993. – С.28-33.
92. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 412 с; Її ж: Родова еліта – носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 118-120.
93. Когут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650 – 1830) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 28-29.
94. Там само. – С. 30-31.
95. Там само. – С. 31.
96. Там само. – С. 32.
97. Там само.
98. Там само. – С. 33.
99. Там само.
100. Там само. - С. 30, 34.
101. Сас П.М. Граб'янка Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва // ЕІУ. – К., 2004. – Т. 2.– С. 183.
102. Горобець В.М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х – першої половини 1660-х років // ЕІУ. – К., 2004. – Т. 2. - С. 216.
103. Станіславський В.В. Гадяцького полку повстання 1687 // ЕІУ. - К., 2004. - Т. 2. - С. 15-16.

104. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1959.
105. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – С. 20.
106. Шутой В.Е. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. - Т. 31.
107. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины. — К., 1966; Скакун О.Ф. Історичні погляди О.Я.Єфіменко // Український історичний журнал. – 1967. – № 1.
108. История СССР. - М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. – Т. I. – С. 725.
109. Там само. - С. 495.